

नेपाली भाषामा व्याकरणात्मक परिवर्तन

डा. यज्ञेश्वर निरौला *

सारसङ्क्षेप

परम्परागत रूपमा रूपतत्त्व र वाक्यतत्त्व दुवैमा कालक्रममा देखापरेको परिवर्तन नै व्याकरणात्मक परिवर्तन हो । व्याकरणात्मक परिवर्तन ऐतिहासिक भाषाविज्ञानको महत्त्वपूर्ण अध्ययन क्षेत्र हो । व्याकरण, व्याकरणात्मक परिवर्तन, भाषिक परिवर्तन, व्याकरणीकरण, भाषाका विभिन्न पक्षको विश्लेषणका सन्दर्भहरू आदि ऐतिहासिक भाषाविज्ञान अध्ययनका आयामहरू हुन् । यी विभिन्न आयामहरूमध्ये यस शोधलेखमा नेपाली भाषामा देखिएको व्याकरणात्मक परिवर्तनलाई अध्ययनको विषयवस्तु बनाइएको छ । ऐतिहासिक भाषाविज्ञानको अध्ययनअन्तर्गत पर्ने हुनाले प्रस्तुत अनुसन्धानमा वर्णनात्मक भाषाविज्ञानको अध्ययनका क्रममा हुने क्षेत्रीय पद्धतिबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छैन । इतिहासको समयक्रममा भएका भाषिक परिवर्तनका पक्षहरूमध्ये व्याकरणमा हुने परिवर्तनका सामग्रीलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ र उपलब्ध प्राथमिक सामग्रीलाई भाषिक परिवर्तनको सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस शोधलेखको विश्लेषण खण्डमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर आदि व्याकरणात्मक कोटिमा भएको परिवर्तन र नेपाली भाषामा देखापरेका व्याकरण परिवर्तनको स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ । प्राचीनकालीन नेपाली भाषाको स्वरूप, समयक्रममा व्याकरणिक क्षेत्रमा देखापरेको परिवर्तन र हाल नेपाली व्याकरणका विभिन्न कोटिहरूको अवस्थालाई निष्कर्षका रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : असामान्यार्थक भाव, मध्यसर्ग, व्याकरणात्मक कोटि, व्याकरणीकरण, वचनव्यवस्था

विषय परिचय

समयक्रमअनुसार भाषाका ध्वनि व्यवस्था तथा अर्थ व्यवस्थामा परिवर्तन भएँ व्याकरण व्यवस्थामा पनि परिवर्तन हुन्छ । रूप, शब्द, शब्दसमूह, उपवाक्य तथा वाक्य यी पाँचै तहमा भएको परिवर्तन नै व्याकरणात्मक परिवर्तन हो तापनि यस आलेखमा वाक्यको तहमा भएको परिवर्तनलाई मात्र अध्ययन गरिएको छ । व्याकरणात्मक व्यवस्थाअन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, वाच्य, कारक आदि रूपात्मक कोटिहरू पर्दछन् । भाषाको विकासक्रममा यी रूपात्मक कोटिहरूको नियममा पनि शिथिलता आई परिवर्तन हुन्छ । यो परिवर्तन नै व्याकरणात्मक परिवर्तन हो । व्याकरणात्मक परिवर्तनबारे धेरै भाषामा त्यति अध्ययन

* सहप्राध्यापक, नेपाली विभाग, रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल ।

भएको पाइँदैन । नेपाली भाषामा ध्वनि परिवर्तन र अर्थ परिवर्तनका सम्बन्धमा केही अध्ययन भए तापनि व्याकरणात्मक परिवर्तनका सम्बन्धमा अध्ययन भएको पाइँदैन । रेग्मी (२०२५), दाहाल (२०६१), पोखरेल (२०३१) ले नेपाली भाषामा भएको व्याकरणात्मक परिवर्तनका बारे केही सङ्केत गरेका छन् । ध्वनि र अर्थ परिवर्तन जति तीव्र गतिमा हुन्छ, व्याकरणात्मक परिवर्तनमा त्यो तीव्रता हुँदैन । माउ भाषा र त्यसबाट विकसित भाषाहरू अथवा प्राचीन र आधुनिक भाषा र तिनको भाषिकालाई लिएर नै व्याकरणात्मक परिवर्तनबारे अध्ययन गरिन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा नेपाली भाषाको व्याकरणिक प्रकार्यमा ऐतिहासिक कालक्रममा भएको परिवर्तन तथा भाषिक परिवर्तनका कारणहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसका निमित्त नेपाली भाषामा व्याकरणात्मक परिवर्तनको अवस्था के कस्तो छ भन्ने समस्याकथन रहेको छ भने नेपाली भाषामा देखिएको व्याकरणात्मक परिवर्तनको अवस्थाबारे चर्चा गर्नु यस शोध लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि

यो शोध लेख तयार पार्दा निम्नलिखित अनुसन्धान विधि प्रयोग गरिएको छ :

अनुसन्धानको ढाँचा

गुणात्मक ढाँचामा अध्ययन भएको हुनाले यस शोधलेखमा भाषामा रहेको व्याकरणात्मक परिवर्तनको सैद्धान्तिक विमर्श र नेपाली भाषामा देखापरेको व्याकरणात्मक परिवर्तनको अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

सूचक तथा नमुना छनोट

प्रस्तुत शोधलेखमा व्याकरणात्मक परिवर्तनको परिचय एवम् नेपाली भाषामा भएका भाषिक परिवर्तनसम्बन्धी सामग्री सङ्कलनका लागि नेपाली मातृभाषाका वक्ता र तिनको बोलीलाई सूचकका रूपमा लिइएको छ । भाषिक परिवर्तनसम्बन्धी विषयलाई लिएर लेखिएका लेखरचना, पुस्तक, शोधपत्र आदिलाई पनि सूचकका रूपमा लिइएको छ । यसका लागि सम्भावनारहित नमुना छनोट पद्धति अन्तर्गतको उद्देश्यमूलक नमुना छनोट गरी त्यसै नमुना तथ्यका आधारमा नेपालमा बोलिने विभिन्न मातृभाषामध्ये नेपाली भाषालाई सामग्री बनाइएको छ ।

तथ्य सङ्कलन

प्रस्तुत अध्ययनमा नेपाली भाषाका वक्ताले व्यवहारका विविध क्रियापकलापहरूमा नेपाली भाषा बोल्दा व्याकरणमा देखापरेको विचलनको अवस्थालाई उपयोग गरिएको छ र नेपाली भाषामा देखिएका व्याकरण परिवर्तनका उदाहरणलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । व्याकरणात्मक परिवर्तनको विषयसँग सम्बन्धित पुस्तक, लेखरचना, शोधपत्र आदिलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । नेपाली भाषामा देखिएको व्याकरणात्मक परिवर्तनको स्वरूपलाई तथ्य मानेर प्राथमिक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ भने पुस्तकालयीय कार्यबाट द्वितीयक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

तथ्य विश्लेषण प्रक्रिया

सामग्री विश्लेषणका लागि विशेष गरी जर्ज युले (सन् १९९६), आर. ए. हड्सन (सन् १९९९), हेमाङ्गराज अधिकारी (२०६२) र जेनेट होल्म्स (सन् २०१३) को भाषिक परिवर्तनसम्बन्धी अवधारणालाई उपयोग गरिएको छ । प्राप्त तथ्यलाई विश्लेषण र त्यसको पुष्टिका निम्ति उदाहरण समेत दिइएको छ । उदाहरणसहित तिनको समीक्षात्मक विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको हुँदा यस लेखमा विश्लेषणको आगमनात्मक विधि प्रयोग गरिएको छ ।

प्राप्ति तथा विश्लेषण

व्याकरणात्मक परिवर्तनका कारण

व्याकरणात्मक परिवर्तनका कारणहरू भाषिक परिवर्तनकै कारणसँग मिल्दाजुल्दा हुन्छन् । सादृश्य, जातीय मनोवृत्ति, मानसिक स्तर आदि कारणबाटै व्याकरणात्मक परिवर्तन हुन्छ ।

नेपाली भाषामा व्याकरणात्मक परिवर्तन

नेपाली भाषामा निम्नलिखित अवस्थाको व्याकरणात्मक परिवर्तन देखापरेको छ :

लिङ्गभेद हराउँदै जानु

आधुनिक नेपालीमा मानवेतर र निर्जीव वस्तुमा लिङ्गभेद पाइँदैन । यो मानवजातिमा मात्रै सीमित छ । तर, प्राचीन नेपालीमा निर्जीव र मानवेतर वस्तुमा पनि लिङ्गभेद गरिएको पाइन्छ; जस्तै :

प्राचीन नेपाली	आधुनिक नेपाली
१. हाम्री मातृभाषा	हाम्रो मातृभाषा
२. मेरी कुरडी	मेरो कुरो
३. राईकी आदेश	राजाको आदेश

आधुनिक नेपालीमा मातृभाषा, कुरो, आदेश लिङ्गको निरपेक्ष अवस्थामा रहेका शब्द हुन् । यी शब्द कुन लिङ्गमा छन् भन्ने प्रस्ट छैन तसर्थ यी शब्दका अगाडि सम्बन्धवाचक हाम्रो, मेरो, राजाको शब्द प्रयोग भएका छन् तर प्राचीन नेपालीमा मातृभाषा, कुरो, आदेश स्त्रीलिङ्गी शब्दका रूपमा प्रयोग भएकाले यी शब्दका अगाडि सम्बन्धवाचक हाम्री, मेरी, राईकी शब्द प्रयोग भएका छन् । आधुनिक नेपालीमा निर्जीव र मानवेतर वस्तुमा लिङ्गभेद छैन; जस्तै :

४. ढुङ्गो लड्यो ।	गाई लड्यो ।	गोरु लड्यो ।
५. बाढी आयो ।	बाख्रो आयो ।	बोको आयो ।
६. धुलो उड्यो ।	चरो उड्यो ।	चरी उड्यो ।

मानवीय नामका साथमा पनि लिङ्गभेद कम हुँदै गएको र कतै कतै वैकल्पिक रूपमा प्रयोग हुन थालेको पाइन्छ; जस्तै :

७. बाटामा केटी हिँड्दै छे	बाटामा केटी हिँड्दै छ ।
८. त्यो केटी सुन्दरी छे	त्यो केटी सुन्दर छ ।

९. तिमी राम्री छ्यौ तिमी राम्री छौ ।
१०. बहिनी नेपाली पढ्दै छिन् बहिनी नेपाली पढ्दै छन् ।

उच्च एवम् अतिउच्च आदरमा त लिङ्गभेद नै पाइँदैन; जस्तै :

११. बुबा आउनुभयो । आमा आउनुभयो ।

१२. महारानी सवारी होइबक्स्यो महाराज सवारी होइबक्स्यो ।

मध्य आदरको बहुवचनमा पनि लिङ्गभेद हराउँदै गएको पाइन्छ; जस्तै

१३. दाजुभाइ मिलेर बसेका छन् । दिदीबहिनी मिलेर बसेका छन् ।

उदाहरण १३ मा स्त्रीलिङ्गी शब्द 'दिदीबहिनी' का निमित्त पुलिङ्गी बहुवचनको क्रिया प्रयोग गरिएको छ ।

चिनिया तिब्बती परिवारका भाषामा लिङ्गभेद नपाइने (न्यौपाने, २०५७, पृ. २३) हुँदा ती भाषाका वक्ताले नेपाली भाषा बोल्दा लिङ्गभेद प्रयोग गरेको पाइँदैन; जस्तै :

१४. छोरो विद्यालय गाको छ छोरी विद्यालय गाको छ ।

१५. मेरो श्रीमती सामान किन्न दोकान गाको छ ।

वाक्यमा लिङ्गगत सङ्गति अङ्ग्रेजी भाषामा पनि नपाइने हुँदा र चिनियातिब्बती परिवारका भाषिक वक्तासँगको बसउठका कारण नेपाली मातृभाषाका वक्ताले पनि लिङ्गभेदबिनै बोल्ने गरेको पाइन्छ; जस्तै :

१५. सरिता यहाँ बसेको थियो ।

१६. छोराको आमा छिमेकीसँग बोल्दै छ ।

उदाहरण १५ मा 'सरिता' स्त्रीलिङ्गी कर्ताका साथमा क्रियापद पनि स्त्रीलिङ्ग नै हुनुपर्ने हो तर सङ्गतिमा विचलन आई पुलिङ्गी क्रियापद प्रयोग भएको छ । उदाहरण १६ मा भेद्यका रूपमा प्रयोग भएको 'आमा' शब्दको भेदकमा स्त्रीलिङ्गीबोधक सम्बन्धवाचक प्रत्यय 'की' प्रयोग हुनुपर्ने हो तर पुलिङ्गीबोधक सम्बन्धवाचक प्रत्यय 'को' प्रयोग भएको छ । त्यसैगरी स्त्रीलिङ्गी कर्ता 'आमा' का साथमा पुलिङ्गी क्रिया प्रयोग भएको छ ।

वचनमा हास

नेपाली माउ भाषा संस्कृतमा एकवचन, द्विवचन र बहुवचन गरी तीनओटा वचनव्यवस्था थियो तर भाषामा द्विवचन व्यवस्था लोप भई एकवचन र बहुवचन गरी दुईओटा मात्र वचनव्यवस्था छ; जस्तै:

एकवचन	बहुवचन
१७. केटो आयो	केटाहरू आए ।
१८. केटी आई	केटीहरू आए ।

नेपाली भाषामा मध्य आदर एकवचन र उच्च तथा अतिउच्च आदरमा बहुवचन व्यवस्था हराउँदै गएको पाइन्छ; जस्तै :

मध्य आदर

१९. मेरा कान्छा भान्जा आए ।

२०. उनका जेठान घरमै छन् ।

यी उदाहरणमा कर्ता एकवचनका लागि बहुवचन क्रियापदको रूप प्रयोग भएको छ, एकवचन व्यवस्था हराएको छ ।

उच्च र अतिउच्च आदर

२१. आमा आउनुभयो । आमा, बुबा, काका आउनुभयो ।

२२. मौसुफ सवारी होइबक्स्यो । मौसुफहरू सवारी होइबक्स्यो ।

यी उदाहरणमा बहुवचनव्यवस्था हराएको पाइन्छ । कर्ता एकवचन र बहुवचनमा छन् तर क्रियापद एकवचनमा मात्र छ ।

नेपाली भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने चिनियातिब्बती परिवारका भाषाका वक्ताले नेपाली भाषा बोल्दा वचनव्यवस्थामा ख्याल गरेको पाइँदैन । एकवचन र बहुवचनको भेद नै हराउँदै गएको पाइन्छ; जस्तै :

२३. मेरो धेरै अनुभव छ । २४. मसँग प्रशस्तै किताब छ ।

२५. त्यहाँ पाँच डोको मकै छ । २६. कक्षाकोठामा डेक्स बेन्च आदि राखिएको छ ।

२७. धेरै असिना पन्यो ।

नेपालको मेचीनदीपारिको दार्जिलिङे भाषिकामा वचनव्यवस्थामा धेरै विचलन आएको पाइन्छ; जस्तै:

२८. ए केटाहरू हो ! तिमारु याँ आइज ।

२९. तेरो बाउआमा कता गयो हँ ?

३०. तपाईँको गाईबस्तु फुकेर सप्यै मेरो बाली खाएछ ।

यी उदाहरणमा उद्देश्य बहुवचन छ तापनि क्रियापद एकवचन मात्र छ । क्रियापदमा बहुवचन हराइसकेको देखिन्छ ।

कर्मणि प्रयोगमा हास

वाक्यमा प्रयुक्त कर्मका आधारमा क्रियापद रूपायित भएको छ भने त्यसलाई कर्मणि प्रयोग भनिन्छ र कर्ताका आधारमा रूपायित छ भने कर्तरि प्रयोग भनिन्छ । प्राचीन नेपालीमा तिन प्रकारका संरचनाको प्रयोग पाइन्छ- कर्तरि, कर्मणि र भावे (पोखरेल, २०३१, पृ. ४३) । प्राचीन नेपालीमा कर्तरी प्रयोगमा कर्ताअनुसार क्रिया हुन्थ्यो, कर्मणी प्रयोगमा चाहिँ कर्मअनुरूप क्रिया हुन्थ्यो तर भावेमा भने कर्ता, कर्म जेसुकै भए पनि क्रिया हरहमेसा एक वचनात्मक हुन्छ । यसका केही उदाहरण निम्नलिखित छन् :

३१. छारिले सिकार खायो । ३२. मैले कुत बुझायो ।

३३. सीताले कुत बुझायो । ३४. हमुन्ले कुत बुझायो ।

३५. मुइले गाढ भिटि । ३६. सीताले गाढ भिटि ।

३७. हमुन्ले गाढ भिटि । ३८. उनुन्ले गित गायो ।

आधुनिक नेपाली तथा पुर्बेली भाषिकामा कर्मणि प्रयोगका केही अवशेष मात्र पाइन्छन् । सुदूरपश्चिमका भाषिकाहरूमा कर्मणी प्रयोगका यसखाले धेरै उदाहरण पाइन्छन् । उपर्युक्त ३१ देखि ३८ का

उदाहरण सुदूरपश्चिमका भाषिकाहरूमा अहिले पनि पाइन्छन् । 'मैले भात खाएको छ'– यो कर्मणि प्रयोग हो । चिनियातिब्बती परिवारका भाषाका वक्ताले यसप्रकारको संरचना भएका वाक्य प्रयोग गर्ने गरेका छन् । तर पुर्बेली नेपालीमा 'मैले भात खाएको छु' हुन्छ र स्तरीय नेपालीमा पनि यही अनुरूपको कर्तरी प्रयोगको अवस्था पाइन्छ ।

सरल र तिर्यक कारकको भेदमा शिथिलता

विभक्ति प्रत्यय लाग्दाको अवस्थामा र उच्च आदर तथा बहुवचनको अवस्थामा पदहरूको मूल सवरूपमा केही विकार आउँछ । यसरी पदहरूमा विकार आउको अवस्थालाई तिर्यक कारक र विकार नआई जस्ताको तस्तै रहने पदको स्वरूपलाई सरल कारक भनिन्छ । प्राचीन र मध्यकालीन नेपालीमा तिर्यक कारकका प्रशस्तै उदाहरण पाइन्थे तर आधुनिक नेपालीमा चिर्यक कारकको स्वरूप हराउँदै गएको पाइन्छ । अधिकांशतः सरल र तिर्यक कारक वैकल्पिक रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ; जस्तै :

सरल कारक	तिर्यक कारक	वैकल्पिक प्रयोग
३९. यो अवस्था	यस अवस्थामा	यो/यस अवस्थामा
४०. छानु	छानामा	छानुमा/छानामा
४१. भएको	भएकामा	भएकोमा/भएकामा
४२. बिरालो	बिरालाहरू	बिरालोहरू/बिरालाहरू
४३. कान्छो	कान्छा दाजु	कान्छो दाजु/कान्छा दाजु

पर्वती भाषिका एवम् त्यसभन्दा पश्चिमतिरका भाषिकामा अस्तित्वमा रहेको सरल कारकको रूप पुर्बेली भाषिकाका कतिपय उदाहरणमा हराएको पाइन्छ; जस्तै :

४४. एकुन्दे घोडो (पर्वती भाषिका) एउटा घोडा (पुर्बेली भाषिका)

तर नेपाली भाषालाई समस्तरमा बोल्दै आएका चिनियातिब्बती परिवारका भाषाका वक्ताले सरल कारक इतर रूप प्रयोग गरेको पाइन्छ; जस्तै :

सरल कारक	प्रयोग
४५. कान्छो आयो ।	कान्छा आयो ।
४६. माहिलो कहिले आउँछ ?	माइला कैले आउँछ ?

यहाँ निम्न आदर एकवचनमा सरल कारककै रूप प्रयोग हुनुपर्ने हो तर 'कान्छा आयो', माइला कैले आउँछ' भनेर 'कान्छो' र 'माहिलो' को तिर्यक रूप प्रयोग भएको छ । पुर्बेली भाषिका तथा दार्जिलिङे भाषिकामा तिर्यक कारकको स्वरूप हराएको देखिन्छ; जस्तै :

सरल कारक	तिर्यक कारक	प्रयोग
४७. को कसले	कोले	
४८. को कससँग	कोसँग	
४९. त्यो त्यससँग	त्योसँग	
५०. जेठो छोरो	जेठा छोरा	जेठो छोरा

विभक्ति प्रत्यय लागदा यी उदाहरणमा तिर्यक कारक प्रयोग हुनुपर्ने त हो तर प्रयोगावस्थामा फरक छ । 'ले' 'सँग' विभक्ति प्रत्यय लागदा पनि सरल कारककै रूप प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ ।

कोटिमा परिवर्तन

भाषामा प्रयुक्त एउटा कोटिको शब्द अर्को कोटिमा परिवर्तन हुनुलाई कोटि परिवर्तन भनिन्छ । नेपाली भाषाका कतिपय शब्दहरूको कोटिमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । 'सफा पानी' भन्दा 'सफा' शब्द विशेषणका रूपमा प्रयोग भएको छ तर 'पानी सफा भयो' भन्दा 'सफा' शब्द क्रियाविशेषणका रूपमा प्रयोग भएको छ । त्यस्तै,

५१. राम, भोलि तँ मेरा घरमा आइज है ! 'हुन्छ, आउँछु ।'

यस उदाहरणमा 'हुन्छ' शब्दले सकारात्मक अर्थ 'हवस्' को दिएको छ तर यहाँ क्रियापदका रूपमा होइन, कोटि परिवर्तन भएर अव्यय भएर आएको छ ।

संस्कृत भाषाको 'दृश्' धातुबाट बनेको 'दर्शी' शब्दले प्रत्ययको काम गर्दछ; शब्दले प्रत्ययको काम गर्न थाल्नु अर्थात् शब्द खिउँदै प्रत्ययका रूपमा विकसित हुनु व्याकरणीकरण हो । जस्तै : प्रत्यक्षादर्शी । नेपालीमा कतिपय क्रियायोगी शब्द नामयोगीका रूपमा प्रयोग भएका पाइन्छन्; जस्तै :

५२. राम माथि गयो - 'माथि' क्रियाविशेषणका रूपमा प्रयोग भएको छ ।

५३. टेबुलमाथि पुस्तक छ - 'माथि' नामयोगीका रूपमा प्रयोग भएको छ ।

५४. हरि बाहिर गएको छ - 'बाहिर' क्रियाविशेषणका रूपमा प्रयोग भएको छ ।

५५. घरबाहिर फूलबारी छ - 'बाहिर' नामयोगीका रूपमा प्रयोग भएको छ ।

संयोजकका रूपमा प्रयोग हुने 'र' निपातका रूपमा पनि प्रयोग हुन्छ; जस्तै :

५६. हरि पकाउँछ र खान्छ । 'र' संयोजकका रूपमा प्रयोग ।

५७. हरि विद्यालय जान्छ र ? 'र' निपातका रूपमा प्रयोग ।

कोटिमा हुने परिवर्तनले व्याकरणीकरणलाई सङ्केत गर्छ । सिङ्गो शब्दका रूपमा प्रयोग भएको संस्कृत भाषाको 'मध्य' नाम वा विशेषणका रूपमा प्रयोग हुन्छ तर यसै शब्दबाट व्युत्पादित 'माथि', र 'माथ' अव्यय पद हुन् भने 'मा' विभक्ति प्रत्यय हो । यहाँ विशेषण शब्द 'मध्य' मा कर्तन भई विभक्ति प्रत्ययका रूपमा प्रयोग हुनु व्याकरणीकरण हो । त्यसैगरी संस्कृत भाषाको 'अपर' शब्द विशेषणका रूपमा प्रयोग हुन्छ । यसै शब्दबाट विकसित भएको नेपालीको 'र' संयोजक तथा निपातका रूपमा प्रयोग हुन्छ ।

संयुक्त क्रियाको बढी प्रयोग

संरचनाका आधारमा क्रिया दुई प्रकारका हुन्छन्- सरल र संयुक्त । एउटामात्र धातुमा प्रत्यय लागी बनेको क्रिया सरल क्रिया हो र एकभन्दा बढी धातुको माला उनिएर बनेको क्रिया संयुक्त क्रिया हो (पोखरेल, २०५४, पृ २३) । प्राचीन नेपाली भाषामा संयुक्त क्रियाको प्रयोग अति अल्प रूपमा पाइन्छ तर आधुनिक

नेपालीमा सामान्य भूत काल तथा विध्यर्थक, सम्भावनार्थकका रूपबाहेक अन्यत्र संयुक्त क्रियाकै रूप बढी पाइन्छन्; जस्तै :

५८. जब बाजका शिर चोट लाग त उपाय कह, त्रिकुट, जंवीरको रस, चूर्णीके क्वाथकी तैल लावै । दिन ३ निश्चल ठौर राषनु दिन १२ तिलका तेल शिकारके शिर दीजै त भलो होई । जाके आखि कुर जिरा पानि थुकि थुकि आषा घालनु निको होई ।

(पोखरेल, २०४३, पृ. ४, बाजपरीक्षा)

अनुवाद

जब बाजको शिरमा चोट लाग्छ त्यसको उपचारको उपाय भन्दछु । त्रिकुट, ज्यामिरको रसको तेल लाउनुपर्छ । तीन दिन नचलाई राख्नुपर्छ र बाह्र दिनसम्म तिलको तेलसहित बाजको शिर (टउको) मा लगाइदिनुपर्छ, त्यसबाट फाइदा हुन्छ । उसका आँखामा कचेरा आए भने जिरा र पानी मुखमा हालेर थुकी थुकी आँखामा हालिदिनुपर्छ, निको हुन्छ ।

प्राचीन नेपालीको मूल पाठमा संयुक्त क्रिया प्रयोग भएको पाइँदैन तर त्यस पाठलाई आधुनिक नेपालीमा अनुवाद गर्दा प्रशस्तै संयुक्त क्रिया प्रयोग हुन्छन् । त्यसैले आधुनिक नेपालीमा संयुक्त क्रियाको बाहुल्य रहेको छ ।

अकरणको रूपमा परिवर्तन

अकरणवाचक प्रत्यय 'न' हो । नेपालीमा अकरण बुझाउन 'न' प्रत्ययलाई क्रियापदमा लगाउँदा कहिले उपसर्गका रूपमा क्रियाका अगाडि, कहिले परसर्गका रूपमा क्रियाका अन्तमा र कहिले मध्यसर्गका रूपमा क्रियाका बिचमा प्रयोग गरिन्छ । असामान्यार्थक भाव (विध्यर्थक र सम्भावनार्थक) को क्रियापदलाई अकरण बनाउँदा 'न' प्रत्यय उपसर्गका रूपमा क्रियापदको सुरुमा लाग्दछ; जस्तै :

५९. गर्नुहोस्	नगर्नुहोस्
६०. गरोस्	नगरोस्
६१. गरून्	नगरून्
६२. गर्ला	नगर्ला
६३. पढौँला	नपढौँला

तर प्राचीन नेपालीको विध्यर्थक क्रियाको अकरणमा क्रियाको अन्त्यमा क्रियासँग नजोडी 'नाहि' प्रयोग गरेको पाइन्छ; जस्तै :

६४. '...कूरो बातो बाधा गर्नु नाहि । कवनौनो खस ब्राह्मणका गोठ राखनु नाहि ।'

अनुवाद

'...कुलो बाटोमा बाधा नगर्नु । कुनै खस ब्राह्मणको गोठ नराख्नु ।'

(जगत्प्रकाश मल्ल, मडुवा कागत, सं. १७२०)

उपर्युक्त उदाहरण हेर्दा प्राचीन नेपालीको अकरणको स्वरूप आधुनिक नेपालीमा आइपुग्दा निकै

परिवर्तन भइसकेको छ । आधुनिक नेपालीमा विध्यर्थक क्रियाको सुरुमा नै अकरणबोधक प्रत्यय लागेर अकरण बन्दछ भने प्राचीन नेपालीमा क्रियापदभन्दा पछाडि 'नाहि' लागेको छ । सामान्यार्थक क्रियामा स्तरीय नेपालीमा अकरणबोधक प्रत्यय क्रियाको अन्त्यमा लाग्दछ तर दार्चुलाली, बेतडेली तथा डोट्याली भाषिकामा क्रियाको सुरुमा नै 'नइ/नाइ' प्रत्यय लाग्दछ; जस्तै :

दार्चुलाली भाषिका	स्तरीय नेपाली
६५. नाइ गद्दौ	गर्दिनौ
६६. नाइ भया	भएनन्
६७. नाइ औना	आउँदैनौ

यसप्रकार अकरणमा पनि व्याकरणात्मक परिवर्तनको स्वरूप पाइन्छ ।

अपूर्ण पक्षबोधक प्रत्यय 'दो' लोप हुँदै गएको र 'रहेको' आगम

नेपालीमा अपूर्ण पक्षबोधक प्रत्यय 'दो' र 'दै' हुन् । अपूर्ण पक्षमा यी प्रत्ययहरू मूल धातुका पछाडि लाग्दछन् । तर, आधुनिक नेपालीको पुर्बेली भाषिकामा 'दो' र 'दै' का ठाउँमा 'रहेको' प्रयोग बढ्न थालेको पाइन्छ; जस्तै :

६८. ऊ काम गर्दो छ	ऊ काम गरिरहेको छ ।
६९. ऊ काम गर्दो/गर्दै थियो	ऊ काम गरिरहेको थियो ।
७०. ऊ पढ्दो/पढ्दै हुने छ	ऊ पढिरहेको हुने छ ।

यी उदाहरणमा आएका बायाँपटिका वाक्य कमै मात्र प्रयोगमा आएका हुन्छन् तर दायाँपटिका वाक्य बढीमात्रामा प्रयोगमा आउँदछन् ।

पुरुषमा अभेद

नेपाली भाषामा पुरुष तीन प्रकारका छन्- प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुष । यी तीनओटै पुरुषमा कर्ताअनुरूप क्रियापद रूपायित हुन्छन्; जस्तै :

७१. म जान्छु ।	७२. तिमी जान्छौ ।	७३. ऊ जान्छ ।
----------------	-------------------	---------------

कुनै कुनै प्रयोगमा प्रथम र तृतीय पुरुषको क्रियापदमा अभेद देखिन्छ; जस्तै :

७४. मैले खाएको छैन । (प्रथम पुरुष)   उसले खाएको छैन । (तृतीय पुरुष)

७५. मैले आँप खाएको हो । (प्रथम पुरुष)   उसले आँप खाएको हो । (तृतीय पुरुष)

तर पुर्बेली भाषिकामा 'मैले खाएको छुइँनै' जस्ता रूप प्रयोग गरेर प्रथम पुरुष र तृतीय पुरुषका क्रियापदमा भेद देखिन्छ ।

वाच्यमा परिवर्तन

क्रियाको अन्तिम प्रत्यय नै वाक्यमा वाचक हुन्छ र त्यससँग सङ्गति राख्ने नाम चाहिँ वाच्य हुन्छ । वाक्यमा प्रमुख भूमिका कर्ताको छ कि अरू कुनै पदको, त्यसका आधारमा वाच्यको वर्गीकरण गरिन्छ । रूपतत्त्वका आधारमा नेपालीमा वाच्य मूलतः दुई प्रकारका छन् : कर्तृवाच्य र अकर्तृवाच्य ।

धातुपछाडि लगतै 'इ' सर्ग जोडिएर बनेको क्रियाको रूप अकर्तृवाच्य हो भने 'इ' प्रत्यय नजोडिएको रूप कर्तृवाच्य हो । नेपाली भाषामा वाच्य प्रयोगमा पनि परिवर्तन देखिन थालेको छ । कर्तृवाच्यको रूप प्रयोग गर्नुपर्ने ठाउँमा अकर्तृवाच्यको रूप प्रयोग हुन थालेको छ; जस्तै :

कर्तृवाच्य	अकर्तृवाच्य
७६. प्रहरीले चोर पक्रियो	प्रहरीले चोर पक्रियो
७७. चुलबुले रमेश आफ्नै ठाउँमा थन्क्यो	चुलबुले रमेश आफ्नै ठाउँमा थन्कियो ।
७८. हिलामा खुट्टो भास्यो	हिलामा खुट्टो भासियो ।
७९. बाली सप्रन्छ	बाली सप्रिन्छ ।
८०. लट्ठी भाँच्यो	लट्ठी भाँचियो ।

उपर्युक्त उदाहरणमध्ये प्रायः अकर्तृवाच्यको प्रयोग बढी पाइन्छ ।

'ले' विभक्ति प्रयोगमा वृद्धि

नेपाली भाषाका सामान्य वर्तमान, अपूर्ण वर्तमान, अपूर्ण भूत, सामान्य भविष्यत् र अपूर्ण भविष्यत्कालीन क्रियाको प्रयोगमा कर्तामा 'ले' विभक्ति प्रयोग नगर्दा पनि हुन्छ । तर 'ले' को प्रयोग वैकल्पिक रूपमा भएको पाइन्छ ।

८१. रमेश कविता लेख्छ ।	रमेशले कविता लेख्छ ।
८२. रमेश बारी खन्दै छ ।	रमेशले बारी खन्दै छ ।
८३. उमा तरकारी पकाउँदै थिई ।	उमाले तरकारी पकाउँदै थिई
८४. गाई दुध दिने छ ।	गाईले दुध दिने छ ।
८५. उमेश आलु काट्दै हुने छ ।	उमेशले आलु काट्दै हुने छ ।

सबै काल र पक्षमा अकर्मक क्रियाका साथमा आएको कर्तामा चाहिँ 'ले' लाग्दैन ।

संयोजकका रूपमा 'कि' को प्रयोग

नेपाली भाषामा संयुक्त वाक्यको विकल्पबोधक संयोजकका रूपमा 'कि' प्रयोग गरिन्छ; जस्तै :

८६. जाडो बिदामा हामी कि पोखरा जान्छौं कि पाल्पा जान्छौं ।

तर मिश्र वाक्यमा मुख्य उपवाक्य र नाम उपवाक्यलाई जोड्न पनि 'कि' संयोजककै प्रयोग गर्ने थालिएको छ; जस्तै :

८७. हरिले भन्यो कि ऊ पोखरा जान्छ ।

८८. देवकोटले भनेका छन् कि मानिस ठुलो दिलले हुन्छ जातले हुँदैन ।

अप्रत्यक्ष कथनका रूपमा प्रयोग गरिने यस खालका मिश्र वाक्यमा मुख्य उपवाक्य र आश्रित उपवाक्य जोड्न 'कि' प्रयोग गरिन्छ । विशेषगरी अङ्ग्रेजीमा प्रचलित 'हि सेड द्याट...' लाई हिन्दीमा अनुकरण हुँदा 'उस ने कहा है कि...' भनेर प्रयोग गरियो । त्यसै संरचनाको आयातित रूप नेपालीमा पनि आइपुगेको हो ।

निष्कर्ष

भाषाको संरचनात्मक परिवर्तनको विकासका साथै भाषिक व्यवस्थामा आउने व्याकरणात्मक स्वरूपको भिन्नता नै व्याकरणिक परिवर्तन हो । विभिन्न कारणले भाषामा ध्वनि परिवर्तन, अर्थ परिवर्तन, व्याकरणात्मक परिवर्तन तथा वाक्यात्मक परिवर्तन हुन्छन् । रूपात्मक परिवर्तन र वाक्यात्मक परिवर्तन चाहिँ व्याकरणात्मक परिवर्तनभित्र पर्दछन् । भाषाका विभिन्न एकाइ रूप, पद, पदावली, उपवाक्य र वाक्यमध्ये सबैभन्दा माथिल्लो एकाइ वाक्यका तहमा भएको परिवर्तन नै व्याकरणात्मक परिवर्तन हो । यसअन्तर्गत वाक्यतत्त्वका सबै अङ्गमा देखापरेको परिवर्तनलाई विश्लेषण गरिन्छ । वचन, लिङ्ग, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, करण अकरण, आदर आदिमा भएको परिवर्तन व्याकरणात्मक परिवर्तनको मुख्य विषय हो । नेपाली भाषाको मूल भाषा संस्कृतमा भएका वचन, लिङ्ग, पुरुष आदि व्याकरणात्मक व्यवस्थामा परिवर्तन भएर नेपाली भाषामा प्रयोग भएको पाइन्छ । प्राचीन नेपाली भाषाको लिङ्ग व्यवस्था, अकरण व्यवस्था आदि जुन अवस्थामा रहेका थिए तिनमा परिवर्तन भई आधुनिक नेपाली भाषामा भिन्न अवस्थामा प्रयोग भइरहेका छन् । अङ्ग्रेजी, हिन्दी लगायतका भाषाको प्रभावमा नेपाली भाषाको वाक्यात्मक संरचनामा समेत परिवर्तन भएको पाइन्छ । नेपाली भाषाको व्याकरण व्यवस्थामा आएको सबैखाले परिवर्तनको स्वरूपलाई लेख्य व्याकरणले मान्यता दिइसकेको नभए तापनि नेपाली भाषाका प्रयोक्ताले परिवर्तित स्वरूपलाई नै अत्यधिक प्रयोग गर्न रुचाएको खण्डमा व्याकरणमा देखापरेको सबैखाले परिवर्तनलाई लेख्य व्याकरणले समेट्ने छ भन्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- दाहाल, दल्लभमणि (२०६१). *भाषिक चिन्तन*. रत्न पुस्तक भण्डार ।
- न्यौपाने, टङ्कप्रसाद (२०५८). *आठपरिया भाषाको अध्ययन*. विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध. मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०४३). *पाँच सय वर्ष*. ते.सं. साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०३१). *राष्ट्रभाषा*. दो.सं. साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५४). *नेपाली वाक्य व्याकरण*. नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- पण्डित, हेमराज (२०४२). *चन्द्रिका* (गोरखा भाषा व्याकरण). ते.सं. साभा प्रकाशन ।
- रेग्मी, चूडामणि (२०२५). *नेपाली भाषाको उत्पत्ति*. साभा प्रकाशन ।
- Hockett, C. F. (1958). *A course in modern linguistics*. Macmillan.
- Holms, J. (2013). *An introduction to sociolinguistics (4th ed)*. U K: Pearson college division.
- Yule, G. (1996). *The study of language*. Cambridge university press.